

Nekaltumo prezumpcija: samprata ir teisinės pasekmės

Justas Namavičius

Lietuvos Respublikos Seimas
2017.12.08

Gerbiami konferencijos dalyviai,

Nekaltumo prezumpcijos principas yra įtvirtintas mūsų Konstitucijos 31 straipsnyje (ir atkartojama baudžiamojo proceso kodekse), kurie greta kitų dalykų skelbia, jog „asmuo laikomas nekaltu, kol jo kaltumas neįrodytas įstatymo nustatyta tvarka ir pripažintas įsiteisėjusio teismo nuosprendžiu“.

Galima taip sakyti, ši nuostata įtvirtina du vienas su kitu susijusius reikalavimus: pirma, kad kaltės nustatymas privalo vykti pagal tam tikrą proceso tvarką (nors detalai nepasakoma, kokią), ir, antra, jog tai gali padaryti tik teismas, priimdamas apkaltinamąjį nuosprendį. Kaip procesinis principas nekaltumo prezumpcijos taisyklė greta įrodinėjimo naštos priskyrimo kaltinimui visų pirma reiškia, jog asmens kaltumo nustatymas turi būti galutinis bylos nagrinėjimo rezultatas, bet ne išankstinė prielaida. Taigi greta subjektyviosios asmens teisės jis užtikrina bylos nagrinėjimo eigos funkcionalumą¹.

Savo pranešimą pradėsiu nuo „proceso pabaigos“, taigi nuo teismo prerogatyvos paskelbti apkaltinamąjį nuosprendį. Taip ši užduotis yra priskirta teisminei valdžiai, ir ribojasi su konstituciniu teismo nepriklausomumo principu. Todėl, tarkim, nekaltumo prezumpcijos taisyklė negali veikti, jeigu teismas nors formaliai ir sprendžia, tačiau dėl vienokių ar kitokių priežasčių yra determinuojamas iš šalies: nepriklausomas teisėjas negali tapatintis nei išskirtinai su kaltinimo, nei su nukentėjusiojo, nei su kaltinamojo gynybos interesais. Istorškai šią problemą rodo tarybinio baudžiamojo proceso teorijoje vykusio diskusija, kokia apimtimi nekaltumo prezumpcijos principas gali galioti šalyje, kurioje po „socialistinio teisėtumo“ lozungu visos teisinės pozicijos turėjo būti apimamos bei apsprendžiamos daugiau ar mažiau monolitinės vykdomosios valdžios.

Kalbant apie valdžių padalijimą, nekaltumo prezumpcijos principu numatytas teismo monopolis nuspręsti kaltę turi būti gerbiamas ir kitų valstybės institucijų. Tarkim, vykdomosios valdžios

---

¹ STUCKENBERG, C-F. Untersuchungen zur Unschuldsvermutung. Berlin-New York, 1998, 530-542.

atstovai, o ypač atliekantys ikiteisminį tyrimą, prieš proceso pabaigą negali viešai deklaruoti, jog tam tikras asmuo yra padaręs nusikalstamą veiką. Tai gana banalu, tačiau žvilgsnis į naujienas mums rodo, kad šios taisyklės ne visuomet yra laikomasi. Taipogi procesinės prievartos priemonės yra leistinos tik tiek, kiek jos yra skirtos atitinkamiems proceso tikslams įgyvendinti, ir negali tapti bausmės pakaitalu.

Be vykdomosios valdžios nekaltumo prezumpcijos principo turi laikytis ir įstatymų leidėjas. Tarkim, jam būtų užginta teisės aktu konstatuoti, jog tam tikras asmuo arba organizacija yra padarę nusikalstamas veikas. Pažymėtina, jog įstatymo leidėjo atžvilgiu ši nuostata siekia dar toliau: jis gali tam tikrus poelgius paskelbti nusikalstamais, tačiau norminiu aktu negali įtakoti paties įrodinėjimo proceso. Čia nekaltumo prezumpcija ribojasi su procesiniu teisėjo laisvo įrodymų vertinimo principu, kuris reiškia formalizuotų įrodinėjimo taisyklių atsisakymą, kaip jos buvo žinomos inkviziciniame procese. Pavyzdžiai: nekaltumo prezumpcijos požiūriu abejotina nuostata yra baudžiamojo kodekso 281 straipsnio 9-a dalis, kurioje be kita ko numatoma, jog asmuo veikos padarymo metu yra laikomas apsvaigusių nuo alkoholio, jei atsisako pasitikrinti blaivumą arba alkoholį vartoja tuojau po eismo įvykio. [įrodinėjimo taisyklė] Kiek delikatesnis pavyzdys būtų taip vadinamas „neteisėtas praturtėjimas“ kodekso 189-1 straipsnyje. Jis inkriminuoja turėjimą turto, jei asmuo „žinojo arba turėjo ir galėjo žinoti“, kad tas turtas negalėjo būti įgytas teisėtomis pajamomis. Traktuojant šią normą konstituciniu aspektu galite pasirinkti du – vieną už kitą blogesnį – variantus: jeigu jūs teigiate, kad galimų hipotetinių teisėtų pajamų šaltinių nesuradimas suponuoja turto neteisėtumą, vadinasi, įstatymas formuluoja statinę įrodinėjimo taisyklę, ir todėl pažeidžia nekaltumo prezumpcijos principą. Dar galite pasirinkti kiek gudresnį aiškinimą, jog – kitaip negu jos antraštė – ši sudėtis neteisėtų pajamų turėjimo apskritai neužkardo, bet „tik“ inkriminuoja galimų teisėtų turto kilmės variantų nesuradimą. [taigi, kaip liepė Aukščiausiasis Teismas, labai stropiai ieškom, ieškom – o jei nerandam – baudžiamoji atsakomybė] Tačiau tuomet susidursite su klausimu, o kokį teisės pažeidimą uždraudžia ši nuostata? Kadangi pajamų šaltinis taip ir lieka nei teisėtas, nei neteisėtas, o tiesiog nenustatytas, vadinasi „jokį“. Tokiu atveju įstatymas formaliai išlaiko nekaltumo prezumpcijos principą, tačiau jau itin drastiškai prieštarauja teisėtumo bei proporcingumo nuostatoms. Tolesnį klausimą, ar tokia sudėties konstrukcija su neatsargumo alternatyva subjektyviojoje pusėje apskritai yra praktikuojama, čia paliksiu nenagrinėtą. Tačiau įstatymas, savo materialiojoje sudėtyje negalintis aiškiai apibrėžti įrodinėjimo dalyko, atitinkamai iškreips ir procesą.

Nors tai gana reti atvejai, nekaltumo prezumpcijos principui prieštarauja įstatymo formuluojamos poelgio neteisėtumo *fikcijos*. Beje, prezumpciją dar galima paneigti, tačiau fikcijos – ne. Pavyzdys būtų Mokesčių administravimo įstatymo 42-1 str. 3 dalis, kurioje teigiama, jog pavėluotai pateikta informacija dėl pajamų įgijimo sandorių nebevertinama. Jeigu ši nuostata yra taikoma ir administracinio pažeidimo ar baudžiamosios bylos kontekste, tokia procedūra prieštarautų nekaltumo prezumpcijos principui.

Iš čia paminėtų taikymo atvejų mes galime apibrėžti ir tam tikras nekaltumo prezumpcijos principo „veikimo diapazono“ ribas. Pirma, įstatymo leidėjui jį yra nesunku apeiti, tiesiog formuluojant „minimalistinius“ veikos sudėties požymius, be papildomų faktų prezumpcijos². Tarkim, jis gali tiesiog kriminalizuoti asmens atsisakymą tikrinis blaivumą, turto kilmės nedeklaravimą ir pan. Galbūt tokie įstatymai keltų kitų konstitucinių abejonių, tačiau galimą nekaltumo prezumpcijos principo pažeidimą daugių daugiausiai būtų galima bandyti išvesti iš bendro draudimo piktnaudžiauti teise.

Antra, nekaltumo prezumpcijos principas savaime nedaug pasako apie tai, kokiomis konkrečiomis įrodinėjimo taisyklėmis procese turima vadovautis. Principas šiuo požiūriu tik daugiau formaliai nusako, kam įrodinėjimo taisyklės yra leidžiama formuluoti, o kam – ne. Be to, kaip minėta viršuje, jis draudžia apkaltinamąjį proceso rezultatą numatyti anksčiau, negu baigsis teisminis bylos nagrinėjimas. Kita vertus, šis draudimas, kaip ir draudimas perkelti įrodinėjimo našta kaltinamajam, gali būti efektyviai įgyvendinami tik esant racionaliam bei pakankamai išsamiam bylos aplinkybių nagrinėjimui. Čia nekaltumo prezumpcijos nuostata ribojasi su kaltės principu bei teise į sąžiningą bylos nagrinėjimą.

Nekaltumo prezumpcijos taisyklės (kaip ir apskritai baudžiamosios teisės principų) formalumas reiškia ir tai, kad ji negali būti „ribojama“ vienokiais ar kitokiais visuomenės poreikiais, taikant skirtingų „interesų pasvėrimo“ schemą, kaip tai yra įprasta konstitucinėje teisėje. Todėl, tarkim, nepritartina Europos Žmogaus teisių teismo praktikoje sutinkamai nuostatai, esą įstatymo numatomos prezumpcijos tam tikromis aplinkybėmis yra leistinos: tuomet įrodinėjimo procesas jau nuo pat pradžių yra kreipiamas tam tikra linkme, ir taip bent jau iš dalies netenka bylos rezultato „atvirumo“ ateičiai.

---

² PAEFFGEN, H.-U. in: Systematischer Kommentar zur Strafprozessordnung, Hrsg. Wolter, J., Band X, EMRK, 4 Aufl., Köln, 2012, Art. 6 EMRK Rn. 190.

Likusį pranešimo laiką norėčiau skirti dviem klausimams: pirmas, ar nekaltumo prezumpcijos principui prieštarauja alternatyvios konflikto sprendimo formos ir antras, ar šis principas gali turėti vaidmenį atribojant baudžiamąjį procesą nuo kitų valstybės prievartos formų, ypač kalbant apie nusikaltimų prevenciją.

Pirmojo klausimo problematikai iliustruoti galima paminėti tokius pavyzdžius, kaip atleidimas nuo baudžiamosios atsakomybės, kuris vienaip ar kitaip suponuoja, kad asmuo įgyvendino nusikalstamos veiklos požymius, taipogi baudžiamojo proceso nutraukimas dėl procesinių kliūčių, tarkim, suėjus senačiai arba mirus kaltinamajam. Pradinį klausimą galima formuluoti taip: ar nekaltumo prezumpcijos principas suponuoja prielaidą, kad išteisinamasis teismo nuosprendis šiems atvejams gali būti *vienintelė* įmanoma proceso nutraukimo forma? – Manytina, kad ne. Tai būtų iki galo nuoseklu tik tuomet, jeigu mes konstruotume tokį procesą, kuris, esant tomis pačiomis procesinių kliūčių aplinkybėmis, be išteisinamųjų leistų ir apkaltinamuosius nuosprendžius (pvz., kartu su nuosprendžiu dėl vienu ar kitu priežasčių nutraukiant bylą). Formaliai žiūrint tai nekaltumo prezumpcijos principui neprieštarautų, bet įtvirtinti tokiam gana gremėzdiškam procesui nematau nei racionalių, nei teisiškai privalomų prielaidų. Beje, ir mūsų Konstitucijos formuluotė išmintingai apsiriboja asmens nuteisimo situacija, taigi neapima kitų proceso užbaigimo galimybių. Tačiau čia itin svarbu yra tai, kad pabaigus persekiojimą kitu būdu, negu priėmus apkaltinamąjį nuosprendį, normos adresatui bent jau dėl įvykusio baudžiamojo proceso negali būti kildinamos jokios neigiamos teisinės pasekmės. Todėl, tarkim, yra neleistinas skirstymas į proceso užbaigimą *reabilituojančiais* arba *nereabilituojančiais* pagrindais. Manytina, kad Lietuvoje numatyta galimybė tęsti procesą net ir atsiradus procesinėms kliūtims turint tikslą pasiekti išteisinamąjį nuosprendį, šią problemą tik pagilina, užcementuodama nekaltumo prezumpcijos principo silpnumą tais atvejais, kai išteisinimo pasiekti neįmanoma³ (taigi nors „juodieji“ be apkaltinamojo nuosprendžio ir toliau lieka negalimi, tačiau greta išteisintų „baltųjų“ dabar yra jau ir teisiškai legalizuota nenuiteistų, bet neišteisintų „pilkųjų“ kategorija). Taipogi be apkaltinamojo nuosprendžio negalimos neigiamos teisinės pasekmės ir kitose teisės srityse (pvz., darbo ar disciplinarinėje teisėje), jeigu jos yra motyvuojamos ne jų pačių „vidiniais“ norminiais aspektais, bet dėl to, kad asmuo buvo „ne visai gražiai“ paleistas iš baudžiamojo persekiojimo

---

³ GODA, G. Pranešimas konferencijoje „Racionalios baudžiamosios politikos link: idėjos ir realybė“, MRU 2016.11.25.

nagų. Tarkim, šiuo požiūriu abejotinas yra šiuo metu svarstomas Advokatūros įstatymo pakeitimo projektas, kuris be kita ko numato, jog norintis tapti advokatu asmuo trejus metus yra *automatiškai* laikomas kaip turintis priekaištingą reputaciją, jeigu jis „yra pripažintas kaltu dėl tyčinio nusikaltimo padarymo, bet nuo baudžiamosios atsakomybės atleistas“. Reputaciją be jokios abejonės galima matuoti advokatų profesijos tinkamumo kriterijais, bet tikrai ne statine nuoroda į situaciją, kuri bent jau nekaltumo prezumpcijos principo prasme reiškia ne daugiau kaip, jog antai asmuo pabuvojo teisme.

Čia kyla ir sekantis klausimas, ar atleidus asmenį nuo baudžiamosios atsakomybės asmeniui dar galima skirti baudžiamojo poveikio priemones, kaip tai numato baudžiamasis kodeksas. Čia, matyt, reikėtų atskirti, ar poveikio priemonė funkcionaliai atitinka bausmę (pvz., įmokos ir, ko gero, turto konfiskavimas), ar, panašiai kaip medicininio poveikio priemonės, greičiau priskirtina administracinei apsaugos nuo pavojų sričiai (kaip, pvz., tam tikrų teisių atėmimas).

Pranešimo pabaigai palikau turbūt sunkiausią klausimą, ar nekaltumo prezumpcijos principas nubrėžia ribas kitoms valstybės prievartos priemonėms. Ši problema 2004 m. buvo svarstoma ir Konstitucinio Teismo dėl oficialaus perspėjimo ar kitų teismo įpareigojimų skyrimo pagal Organizuoto nusikalstamumo užkardymo įstatymą. Diskusija įstatymu plėsti atitinkamas priemones vyksta ir šiuo metu. Teismas pasirinko gana „klasikinę“ argumentavimo liniją, atskirdamas represinį baudžiamosios teisės pobūdį, kuri reaguoja į jau padarytą pažeidimą (kur nekaltumo prezumpcijos principas galioja) nuo grynai prevencinių apsaugos priemonių, kurioms taikomas bendras proporcingumo principas ar kitos su intervencijos pobūdžiu susijusios garantijos [tarkim, būsto neliečiamumo, nuosavybės ir t.t.]. Ši skirtis iš esmės atrodo teisinga: kas priskirtina baudžiamajai teisei, o kas kitoms teisės sritims, o gal ir apskritai neteisei, apsprendžia ne tiek išorinis priemonės panašumas, kiek jos taikymo kontekstas. Tačiau reikia atsižvelgti ir į tai, kad tarp policinės prevencijos ir represinio nubaudymo esama kritinio ryšio: retrospektyvinė baudžiamoji atsakomybė turi specifinę prasmę būtent tame, jog teisinė valstybė negali saugotis nuo nusikalstamumo pavojų „bet kokia kaina“. Su tuo susijusios baudžiamosios justicijos teisinės garantijos asmeniui iš esmės „garantuoja“ ir tai, jog jos nebus paprastai apeinamos, remiantis prevenciniais ar kitokiais visuomenės poreikiais. [baudžiamoji teisė kaip laisvės garantas skamba gana paradoksaliai, ar ne?] Todėl valstybės priemonė, nors ir deklaruojama kaip prevencinė, gali būti vertinama baudžiamosios teisės principų kriterijais, jeigu ji pagal savo sunkumą ar pobūdį (pvz., priemonės negrižtamumą) įgyja „nubaudimo charakterį“.

Manytina, jog ateityje, materialiojoje teisėje vis labiau deformalizuojant atsakomybės kriterijus, o procesinėje kuriant „pilkąsias“ zonas, kaip, tarkim, Kriminalinės žvalgybos įstatymu galimas informacijos rinkimas tiek vieniems, tiek kitiems tikslams, šie klausimai įgys vis didesnę reikšmę.

Dėkoju už dėmesį.